UO‘K 821.512.133-1.09:003.6

ALISHER NAVOIY IJODIDA RAQAMLARNING RAMZIY-MAJOZIY TALQINI (“G‘AROYIB US-SIG‘AR” DEVONI MISOLIDA)

Zuxurova Oqila Ilhom qizi,
Buxoro xalqaro universiteti magistranti
oqilazuxurova@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida qo‘llangan raqamlarning she’riy mazmundagi o‘rni, badiiy vazifasi va ayrim hollardagi ramziy-majoziy ma’nosi tahlil qilinadi. Devondagi “bir”, “ikki”, “uch”, “to‘rt”, “besh”, “yetti”, “to‘qqiz”, “o‘n” kabi raqamlarning qo‘llanish miqdori qayd etilib, ularning aniq miqdor, juftlik, qisqa muddat, mubolag‘a, qiyos, radif ohangi va so‘z o‘yini bilan bog‘liq vazifalari she’riy misollar asosida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, “G‘aroyib us-sig‘ar”, raqam, ramziy-majoziy ma’no, badiiy vazifa, juftlik, mubolag‘a, radif, qiyos, so‘z o‘yini.*

СИМВОЛИКО-АЛЛЕГОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЧИСЕЛ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ (НА ПРИМЕРЕ ДИВАНА “ДИВНЫЕ ЮНОСТИ”)

Аннотация. *В статье анализируются числовые образы в диване Алишера Навои «Гараиб ус-сигар», их роль в поэтическом содержании, художественная функция и символико-образное значение в отдельных случаях. Учитывается частота употребления чисел «один», «два», «три», «четыре», «пять», «семь», «девять» и «десять»; на конкретных бейтах рассматриваются их функции точного количества, парности, краткости времени, гиперболы, сопоставления, редифа и словесной игры.*

Ключевые слова: *Алишер Навои, «Гараиб ус-сигар», числовой образ, символико-образное значение, художественная функция, парность, гипербола, редиф, сопоставление, словесная игра.*

THE SYMBOLIC-METAPHORICAL INTERPRETATION OF NUMBERS IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI: A CASE STUDY OF THE DIVAN “GHAROYIB US-SIGHAR”

Abstract. *The article analyzes numerical imagery in Alisher Navoi’s “Gharoyib us-sig‘ar”, focusing on its place in poetic meaning, artistic function and symbolic-figurative significance in selected couplets. The frequency of one, two, three, four, five, seven, nine and ten is considered, and their roles in expressing exact quantity, pairing, short duration, hyperbole, comparison, refrain and wordplay are discussed through poetic examples.*

Keywords: *Alisher Navoi, “Gharoyib us-sig‘ar”, numerical imagery, symbolic-figurative meaning, artistic function, pairing, hyperbole, refrain, comparison, wordplay.*

Kirish. Alisher Navoiy lirikasida raqamlar ko‘pincha oddiy sanash uchun keladi, lekin she’rni diqqat bilan o‘qiganda ular tasvir, ohang va ma’noda ham qatnashishi ko‘rinadi. Ba’zi baytda raqam ko‘z, qosh yoki barmoq kabi juft a’zoni aniq ko‘rsatadi; boshqa o‘rinda umrning qisqaligini, oshiq hasratini yoki falak kengligini ta’kidlaydi. Shuning uchun har bir baytga bir xil ramziy ma’no berish to‘g‘ri emas: mumtoz adabiyotda raqamlarning diniy, tasavvufiy va xalqona ma’nolari bo‘lsa-da [6], ularning hammasi har bir she’rga birdek to‘g‘ri kelmaydi. Sofiya Djumayeva ham raqamlar goh ramziy, goh oddiy hayotiy ma’noda kelishini aytadi [2, 274]; bu masala boshqa tadqiqotlarda ham yoritilgan [3].

Maqolada “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni yaxlit ko‘riladi va raqamlarning necha marta uchrashi bilan ularning badiiy ahamiyati bir-biridan farqlanadi. Asosiy manba – Navoiyning “Mukammal asarlar to‘plami”dagi 3-jild [1]. Tahlilda avval raqamning baytdagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosi, so‘ng badiiy vazifasi, kerak bo‘lganda esa ramziy ma’nosi ko‘riladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. “G‘aroyib us-sig‘ar”da raqamlar bir xil emas. “Bir” eng ko‘p – 632 satrda uchraydi, lekin ko‘p o‘rinda u aniq sondan ko‘ra yakkalik, ozlik yoki noaniqlikni bildiradi. “Ikki” qariyb 35, “uch” 3, “to‘rt” 7, “besh” 12, “yetti” 7, “to‘qqiz” 5, “o‘n” esa 6 o‘rinda keladi [1]. Bu raqamlar soni jihatidan har xil bo‘lsa-da, badiiy ahamiyatni faqat ko‘p yoki kam uchrash bilan o‘lchab bo‘lmaydi: kam qo‘llangan raqam ham biror baytda kuchli tasvir bera oladi. Shuning uchun quyida ular soni bo‘yicha emas, she’rdagi o‘rniga qarab ko‘riladi.

“Bir” devondagi eng faol raqam. Uni mumtoz she’riyatda tavhid –yagonalik bilan bog‘lash mumkin bo‘lgan o‘rinlar bor [4; 5], lekin “G‘aroyib us-sig‘ar”da “bir”ning ko‘p qismi bunday ma’noni bermaydi. Ramziy ma’no faqat mazmun shunga aniq asos bergan joyda seziladi, masalan, “vahdat” so‘zining o‘zi kelgan quyidagi baytda:

Vahdate bo‘lg‘ay muyassar may bila jom ichrakim,
Jomu may lafzin degan bir ism ila qilg‘ay ado. [1, 23]

Bu yerda jom va may ikki nom bilan atalsa-da, bir butun sifatida ko‘riladi, shu bois tavhidga yaqin ma’no matnning o‘zidan chiqadi. Ammo devonning aksar o‘rnida “bir” bunday yukni ko‘tarmaydi; u “bir nafas”, “bir qatra” kabi birikmalarda qisqalik yoki ozlikni bildiradi:

Shah emastur bir nafas osuda do‘zax vahmidin,
Ey xusho darveshkim, mardud erur jannat anga. [1, 29]
O‘qlaringdin dambadam taskin topar ko‘nglum o‘ti,
Bordurur bir qatra su go‘yoki har paykon anga. [1, 30]

“Bir nafas” – juda qisqa fursat, “bir qatra suv” — ozlik; ammo shu oz miqdor ko‘ngil o‘tini bosadigan kuch sifatida beriladi. Ko‘rinadiki, devonda eng ko‘p uchraydigan “bir” ayni paytda eng kam aniq son bo‘lib chiqadi: uning yetakchi vazifasi tavhid emas, ozlik va noaniqlikni ko‘rsatish. Uning takror shakli – “bir-bir” esa birma-bir, dona-dona ma’nosini beradi:

Qum emas Bathodakim, mehri jamoling hajridin,
Zarra-zarra jismi bir-birdin to‘kuldi g‘am aro. [1, 27]

“Zarra-zarra” bilan yonma-yon kelgan “bir-bir” oshiq jismining parchalanishini, ayriliq tuyg‘usini kuchaytiradi.

“Ikki” ko‘proq juftlik bilan bog‘liq. Ko‘z, qosh, barmoq kabi juft a’zolarda u aniq miqdorni bildiradi, lekin bu aniqlik tashbeh va qiyos uchun ham ishlaydi:

Ikki o‘tlug‘ nargisingkim, qildilar bag‘rim kabob,
Biridur ayni xumor ichinda, biri masti xob. [1 54]
Ey Navoiy, ikki olamdin kechib toptim visol,
Bu iki butxonadin ermish bu yo‘lda ofatim. [1, 313]

Birinchi baytda ikki ko‘z “biri..., biri...” shakli orqali alohida holatda beriladi, ikkinchisida esa “ikki olam” – dunyo va oxirat – oshiq yo‘lidagi ikki katta narsa sifatida keladi. Juftlik ma’nosi mahbuba a’zolari tasvirida yana takrorlanadi:

Ikki barmog‘ birla tuttum la’lin ul ruxsor aro,
Uylakim bulbul tutar gul yafrog‘in minqor aro. [1, 39]
Vusma uzra zarvaraqliq ikki qoshing yuz uza,
Jilvagar bo‘lg‘an iki tovus erur gulzor aro. [1, 40]

Bu ikki baytda “ikki” tashbehning ikki tomonini muvozanatga soladi: birida ikki barmoq bilan lab, ikkinchisida ikki qosh bilan ikki tovus qiyoslanadi. Raqam tasvirni ortiqcha izohsiz ravshanlaydi.

“Besh” devonda o‘n ikki marta keladi; ular orasida “besh kun” birikmasi va 223-g‘azaldagi “besh emas” radifi ajralib turadi. “Besh kun” ko‘pincha aniq muddatni emas, umrning qisqaligini eslatadi:

Navoiyo, bu o‘tar olam ichra besh kun qil,
O‘zungni may bila mashg‘ulu ishq birla ovut. [1, 83]

“Besh kunlik dunyo” ohangi baytga nasihat ruhini beradi. 223-g‘azalda esa “besh emas” iborasi radif bo‘lib qayta-qayta keladi:

Dahr sudidin tama’ uzkim, ziyone besh emas,
Umrni tutqil g‘animatkim, zamone besh emas. [1, 187]
Uy bino aylab ajabtur elni mehmon aylamak,
Ulki bu uy ichra besh kun mehmone besh emas. [1, B. 187]
Mehr tojiyu charx taxting bo‘lsa g‘ofil bo‘lmakim,
Mehr bemehru falak nomehribone besh emas. [1, 187]

Radifning takrori g‘azalning umumiy ohangini ushlab turadi. Ayniqsa “besh kun mehmone besh emas” misrasida “besh kun” (qisqa muddat) va “besh emas” (“arzimas”) yonma-yon kelib, bir shaklning ikki ma’nosini jaranglatadi – bu tajnis san’atiga misol. (Beshinchi raqamning “Xamsa”dagi ramziy-majoziy ma’nolari alohida tadqiqotda ko‘rilgan [8].) Shunday qilib raqam g‘azalning ham ma’nosiga, ham ohangiga tayanch bo‘ladi.

“Uch” va “to‘rt” kamroq uchrasa-da, ba’zi baytda muhim ma’no oladi. “To‘rt” unsur, mazhab, tomon yoki bir guruh ichki quvvatni bildirishda keladi:

To‘rt unsur qaydidin to chiqmag‘aysen, naf’ emas,
Osmoniy to‘rt daftarni tutaykim yod bil. [1, B. 291]

Dahr zolin to‘rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi boriy mundoq kadxudoliqdin meni. [1, B. 481]

Birinchi baytda “to‘rt” ikki xil ma’noda – unsurlar va samoviy kitoblar — takrorlanib, fikrni tartibga soladi; ikkinchisida “uch taloq” va “to‘rt mazhab” tayyor diniy birikmalar sifatida keladi. Xuddi shu “to‘rt” fazoviy va botiniy tasvirda ham ishlaydi:

To‘rt yondin o‘qi yo‘l qilmish Navoiy ko‘nglini,
Ishq savdosi uchun go‘yo yasaptur chorsu. [1, 399]
Mehrim o‘tin hushu sabru aqlu his yoshurmadi,
Mehri lomi’ to‘rt burqa’ keynidin pinhon emas. [1, 195]

“To‘rt yon” bilan “chorsu” ko‘ngilni chorrahaga aylantiradi; “to‘rt burqa’” esa hush, sabr, aql va his – insonning to‘rt ichki quvvatini bir obrazga jamlaydi (bu o‘rinda “burqa’” – parda ma’nosida [7]. Har ikki o‘rinda raqam tasvirni ixcham va aniq qiladi.

“Yetti” va “to‘qqiz” devonda ko‘pincha falak, ko‘k, iqlim, gunbad kabi samoviy so‘zlar bilan keladi; shuning uchun ularning vazifasi ko‘proq tasvir ko‘lamini kengaytirish. Mahbub husni yer va osmon miqyosida qiyoslanadi, oshiq g‘ami esa yetti qavat osmonga sig‘maydi:

Yetti iqlimda ofat yigitimcha ermas,
Quyoshidin yasasa bu yetti aflok yigit. [1, 84]
Yetti ko‘kni ko‘k varaqlardek sovurg‘ay har taraf,
Toqi minoyiy aro chirmalsa ohi hasratim. [1, 313]
Yetti ko‘k javfi to‘la g‘amni azaldin go‘yiyo,
Ishq jam’ aylab mening jonim uchun asrab edi. [1, 448]

“Yetti iqlim” va “yetti aflok” mubolag‘ani kuchaytiradi; “yetti ko‘k” esa oshiq ohi va g‘amining o‘lchoviga aylanadi — osmon aniq makon emas, tuyg‘u ko‘lamini ko‘rsatadigan vosita. Xuddi shu ko‘lam “to‘qqiz” bilan yanada kengayadi:

Zihe javlongahing aflok uza maydoni “av adno”,
Buroqingg‘a to‘quz gunbad bu to‘qquz gunbadi xazro. [1, 28]
Firoqu zuhd daf’iga Navoiy ishq sahbosin,
Magar to‘qquz tutub, to‘qquz falak jomini sipqarmish. [1, 207]

“To‘qquz gunbad” va “to‘qquz falak” baytga samoviy kenglik va ulug‘vorlik beradi; takrorlangan “to‘qquz” esa ohangni kuchaytiradi. Bu o‘rinlarda raqamning ramziy ma’nosi haqida qat’iy hukm chiqarishdan ko‘ra, uning tasvirni koinot miqyosiga olib chiqayotganini ko‘rsatish to‘g‘riroq.

“O‘n” devonda olti o‘rinda keladi; ba’zisida aniq miqdor, ba’zisida harf va shakl tasviri bilan bog‘lanadi:

Ul alifdek qad latofat ichra bo‘ldi birga o‘n,
Sifrdek to bo‘ldi aning zimnida marqum og‘iz. [1, 185]
Yuzni o‘n tirnoq ilakim g‘ussadin qildim shiyor,
Dona erkin ko‘z yoshimkim, har dam anda sochilur. [1, 155]

Birinchi baytda mahbuba qomati “alif”ga, og‘zi “sifr”ga o‘xshatilib, “bir” va “o‘n” orasida nozik so‘z-shakl o‘yini hosil bo‘ladi. Ikkinchisida “o‘n tirnoq” – insonning o‘n barmog‘i – yuzni tirnash manzarasini jonlantirib, g‘amni kuchaytiradi. Demak, aniq miqdor ham badiiy tasvirga faol xizmat qila oladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Raqamlarni o‘rganishda faqat bor misollar emas, ba’zi birikmalarning yo‘qligi ham e’tiborli. “G‘aroyib us-sig‘ar”ning she’riy qismida turkiy “olti” hamda “sakkiz” uchramaydi (“sakkiz” faqat nasriy debochada “yetti-sakkiz yosh” tarzida bir marta keladi); “o‘n sakkiz ming olam” birikmasi ham bu devonda yo‘q [1]. Bu esa Navoiyning barcha asarlarida bir xil raqamli obrazlar tizimi takrorlanmasligini ko‘rsatadi: har bir devonning mavzu va obrazlari o‘ziga xos, shuning uchun raqamlar ramziyatini asardan ajratib, tayyor ro‘yxat asosida izlash to‘g‘ri emas.

Devondagi raqamlarning taqsimoti ham qiziq bir jihatni ochadi. Eng ko‘p uchraydigan raqamlar – “bir”, “ikki”, “besh” – ko‘proq inson va uning kechinmasiga bog‘liq: yakkalik, juftlik, umrning qisqaligi. Katta, samoviy raqamlar – “yetti”, “to‘qqiz” – esa ancha kam keladi. Bu “G‘aroyib us-sig‘ar”ning lirik ruhiga mos: devon asosan ishq va yoshlik kechinmalarini kuylaydi, shuning uchun undagi raqamlar ham ko‘pincha katta koinotni emas, insonning ichki holatini o‘lchaydi. Aksincha, shoirning “Xamsa” dostonlarida, masalan, “Hayrat ul-abror” va “Saddi Iskandariy”da – yetti falak, to‘qquz charx, o‘n sakkiz ming olam kabi ulkan raqamlar ancha faol bo‘lib, u yerda raqam ko‘proq koinot ko‘lamini chizadi. Demak, bir shoirning turli asarlarida raqamdan foydalanish asar mavzusi va ruhiga qarab o‘zgaradi.

Devondagi raqamli baytlarni mavzu jihatidan ikki guruhga ajratish mumkin. Bir qismida raqam ishq va husn tasviriga xizmat qiladi: ikki ko‘z, ikki qosh, o‘n barmoq, mahbubaning yoshi. Ikkinchi qismida esa u pand-nasihat ohangida keladi: “besh kunlik dunyo”, “to‘rt unsur qaydi”, “to‘rt daftar”. Birinchisida raqam

go‘zallikni aniq ko‘rsatsa, ikkinchisida umr va dunyoning o‘tkinchiligini eslatadi. Shu ikki ohang “G‘aroyib us-sig‘ar”da yonma-yon yashaydi.

Yana bir kuzatuv – raqamlarning bir baytda birga kelishi. “To‘rt unsur” bilan “to‘rt daftar”, “uch taloq” bilan “to‘rt mazhab”, “olti jihat” bilan “yetti falak”, “yetti iqlim” bilan “yetti aflok” kabi juftliklar tez-tez uchraydi. Ikki raqamning yonma-yon kelishi (tanosub) baytga muvozanat va tartib beradi, ba’zan esa ma’noni kuchaytiradi. Bu Navoiyning raqamlarni yakka holda emas, ko‘pincha bir-biriga bog‘lab ishlatganini ko‘rsatadi.

Nihoyat, devondagi misollar raqamlar faqat ma’no bilan emas, she’rning ohangi bilan ham bog‘lanishini ko‘rsatadi. “Besh emas” radifining takrorlanishi, “to‘qquz”ning bir misrada ikki marta kelishi, “bir-bir”ning “zarra-zarra” bilan uyg‘unlashishi – shoir raqamdan tovush va takror uchun ham foydalanganini bildiradi. Ayniqsa radif o‘rinlarida raqam g‘azalning kayfiyatini ushlab turadi va ma’noni sanash orqali emas, bir xil ohangni qaytarish orqali kuchaytiradi. Demak, “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi raqamlar ba’zi baytda tasvirni tartibga soladi, ba’zisida ohangni kuchaytiradi, boshqa o‘rinda esa ko‘lam yoki qarama-qarshilik hosil qiladi – badiiy imkoniyati aynan shu xilma-xillikda ko‘rinadi.

Xulosa. “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi raqamlar bir xil ma’no va vazifada kelmaydi. “Bir” ko‘p holda yakkalik, ozlik yoki noaniqlikni bildiradi, ramziy yagonalik esa matn shunga asos bergan ayrim baytda ko‘rinadi; “ikki” juftlik va qiyosni, “besh” umrning qisqaligi va radif ohangini, “uch” bilan “to‘rt” diniy, fazoviy va tasviriy guruhlarni, “yetti” bilan “to‘qqiz” samoviy ko‘lam va mubolag‘ani, “o‘n” esa aniq miqdor bilan birga so‘z-shakl o‘yinini ifodalaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadi: raqamning badiiy ahamiyati necha marta uchragani bilan emas, bayt ichida qanday so‘zlar bilan kelgani va tasvirga nima qo‘shayotgani bilan belgilanadi. Shuning uchun Navoiy lirikasida raqamlarni o‘rganishda avvalo she’riy matnning o‘ziga tayanish kerak. Bunda “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi raqamlar oddiy sanoq emas, shoir mahorati bilan shakllangan rang-barang ma’no vositalari sifatida ko‘rinadi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд. Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент: “Фан”, 1988. – 575 б.

2. Djumayeva S. Mumtoz adabiyotda raqam poetikasi. – Toshkent: “Tafakkur”, 2025. – 292 b.

3. Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Тошкент: “Фан”, 2010. – 124 б.

4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «Моваройуннаҳр», 2009. – 456 б.

5. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: “Адабиёт ва санъат”, 1991. – 234 б.

6. Жўраев М. “Сеҳрли” рақамлар сири. – Тошкент: “Фан“, 1991. – 178 б.

7. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.

8. Бекова Н.Ж., Зухурова О.И. Алишер Навоий “Хамса”сида беш рақамининг рамзий-мажозий маънолари // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – 2025. – № 3. – Б. 101–105.